

Offentliggjort første gang i *Grundtvigs Værker* version 1.15, november 2019

Indledningen er redigeret af Kim Steen Ravn og Vanja Thaulow

Tilsyn ved ph.d. Jens Rasmussen

Denne pdf er en læseversion af værkets indledning. Værket findes digitalt med punktkommentarer, tekstreddegørelse og faksimiler på www.grundtvigsværker.dk

PDF ved Kim Steen Ravn

Copyright: *Grundtvigs Værker* 2024

Indledning til “Om Religions-Frihed”

ved Steen Tullberg

Indhold

- 1 Udgivelseshistorie
- 2 Baggrund og anledning
- 3 Indhold
 - 3.1 Generelt
 - 3.2 Første del
 - 3.3 Anden del
 - 3.4 Tredje del
- 4 Efterspil
- 5 Anvendt litteratur

1 Udgivelseshistorie

“Om Religions-Frihed” udkom i to dele i ottende bind af Grundtvigs og A.G. Rudelbachs *Theologisk Maanedsskrift* i februar og marts 1827. Tredje del forelå trykt med imprimatur (dvs. censorgodkendelse) den 6. marts 1827, men blev i april beslaglagt af politiet (se *Bibliografien*, bind 1, s. 215). Det beslaglagte oplag henlå til 1866, hvor det blev udgivet (‘løsladt’) som selvstændig publikation.

Fremdragelsen og udgivelsen af tredje del af “Om Religions-Frihed” skyldtes Kristian Køster. Det fremgår af bogens annoncering i *Dansk Folketidende*, den 16. marts 1866, nr. 24, s. 96, hvor det om tredje del hedder: “Det [dvs. oplaget] har [...] henligget i 39 Aar paa Politikamrets Loft i Forening med flere ældre og yngre Ulykkesfæller, indtil det ved Pastor Køsters Hjælp er blevet løsladt, og sælges nu som et særskilt Skrift”.

Årsagen til, at tredje del blev beslaglagt af politiet, var, at den hovedsagelig består af

en meget personlig og kritisk gennemgang af injurienesagen mod Grundtvig i 1825-1826 og den følgende dom over ham (se også [afsnit 4, "Efterspil"](#)). At Grundtvig selv har anet, at tredje del ville blive standset af censuren, fremgår af et sted, hvor han kalder sin fremstilling for "en Prædiken, der, hvis den ei blev læst af Fleer end min nærmeste Censor, maatte blive det Sidste, jeg skrev til at trykkes, end sige da til at undertrykkes i Danmark" (Grundtvig 1866, s. 197). Han har derfor kastet sig over fortsættelsen af den samtidige artikelrække "Om Christendommens Sandhed". Sjette del af denne udkom således i ottende binds tredje (og forsinkede) hæfte af *Theologisk Maanedsskrift* på det sted, hvor tredje del af "Om Religions-Frihed" skulle have været bragt.

2 Baggrund og anledning

Grundtvig befandt sig i begyndelsen af 1827 i det dramatiske efterspil til *Kirkens Gienmæle* (se indledningen til denne, afsnit [6](#)). H.N. Clausen havde anlagt injurienesag mod ham i oktober 1825, og Grundtvig havde derpå indsendt en klageskrivelse til kongen for at få injurienesagen erklæret ulovlig. Den 10. april 1826 blev der afsagt kendelse, og den gik Grundtvig imod, hvilket sandsynligvis var en af grundene til, at han den 8. maj valgte at nedlægge sit embede. Selve injuriedommen faldt den 30. oktober 1826 og indebar, at Grundtvig blev underlagt livsvarig censur (først ophævet i 1837). Som konsekvens trak han sig som medredaktør af (men ikke bidragsyder til) *Theologisk Maanedsskrift*. "Om Religions-Frihed" er altså skrevet i censurperioden, og alle tre dele bærer da også imprimatur.

Injurienesagen og -dommen var sandsynligvis den ydre anledning til, at Grundtvig skrev "Om Religions-Frihed". Kaj Thaning mener ligefrem, at injuriedommen den 30. oktober 1826 udgør en skillelinje i artiklens tilblivelse. De to første dele, der er skrevet i en saglig og rolig stil, skulle således være skrevet før domsafsigelsen og den stærkt personlige tredje del efter dommen (jf. Thaning 1963, s. 471). Med til konteksten hører også, at J.C. Lindberg på dette tidspunkt var begyndt at gøre sig gældende som kirkekampens kontroversielle bannerfører. En kongelig resolution fra 27. december 1826 var således rettet mod ham i anledning af hans skrift *Den kongelige Lands-Overrets samt Hof- og Stads-Rets Kjendelse og Dom i Sagen Dr. Prof. Theol. H.N. Clausen contra Pastor N.F.S. Grundtvig* (udgivet den 30. november 1826). Grundtvig var efter alt at dømme chokeret over denne resolution, og den kan have gjort tanken om at bryde med statskirken yderligere aktuel for ham (jf. Baagø 1958, s. 104 f.).

Det synes under alle omstændigheder oplagt, at Grundtvig i lyset af injurienesagen og især injuriedommen har indset det udsigtsløse i sit krav (fremsat i *Kirkens Gienmæle*) om, at 'rationalisterne' (dvs. H.N. Clausens parti) skulle forlade statskirken, og at han derfor har måttet gentænke sin oprindelige position. Men Grundtvig kan derudover også have haft behov for at supplere sin omfattende udbyggelse af den kirkelige anskuelse i "Om Christendommens Sandhed" og forgængeren "Om den sande Christendom" med et mere principielt syn på kirken som institution. I det perspektiv supplerer "Om Religions-Frihed" altså tvillingskrifternes fokus på kirkens indre liv med et blik på kirkens og menighedens ydre vilkår (jf. Begtrup 1936, bind 1, s. 82).

Endelig er der en 'indre' anledning til "Om Religions-Frihed" i det forhold, at Grundtvig nu alene ser sin kirkelige anskuelse, dvs. forestillingen om et trossamfund, der bygger på dåbspagten og trosbekendelsen, sikret ved religionsfrihed. Samlet set udgør udfoldelsen af og betingelserne for den kirkelige anskuelse den teologiske hovedlinje fra *Kirkens Gienmæle* over tvillingeskrifterne frem til "Om Religions-Frihed" (jf. Rasmussen 1998, s. 102-106).

3 Indhold

3.1 Generelt

Den større historiske kontekst for "Om Religions-Frihed" er den amerikanske uafhængighedserklæring (1776) og den franske menneskerettighedserklæring (1789), hvor religionsfriheden blev hævdet som en grundlæggende frihedsrettighed. I Danmark var der i henhold til Kongeloven af 1665 religionstvang, men efter 1800 var der et stigende ønske i kirken og i centraladministrationen om individuel tros- og samvittighedsfrihed (Rasmussen 2009, s. 261). "Om Religions-Frihed" er et vendepunkt i Grundtvigs tænkning, fordi han her vedkendte sig arven fra 1700-tallet og indså, at den religiøse opposition, som oplysningstiden havde frembragt, hverken kunne eller burde undertrykkes (jf. Pontoppidan Thyssen 1983, s. 234).

Grundtvig havde allerede i *Vigtige Spørgsmaal til Danmarks Lovkyndige* fra september 1826 plæderet for uindskrænket religionsfrihed for 'de gammeldags troende' inden for statskirken og krævet "*en Religions-Frihed*, omtrent som den *Engelske*, kun lidt videre udstrakt og lidt bedre ordnet" (Grundtvig 1826b, s. 38). I "Om Religions-Frihed" udvider han dette til at omfatte frihed til udtræden af statskirken med ret til at danne selvstændige menigheder for dem, der – som han selv – ville fastholde en kristendom baseret på statskirkens bekendelsesskrifter (især den apostolske trosbekendelse og Den Augsburgske Bekendelse).

3.2 Første del

Grundtvig indleder sin artikel med en fordømmelse af den "Tvang i Troes-Sager" (Grundtvig 1827, s. 30), der i alt for høj grad har præget den kristne kirkes historie og ifølge Grundtvig på fatal vis førte til "det attende Aarhundredes almindelige *Kirke-Storm*" (35). I den danske kirke anno 1827 finder han to uforligelige partier, "hvoraf det Ene har Forfatningen, Lands-Loven, Historien, og alt Gammeldags, det Andet derimod hvad man kalder Oplysning, Livs-Nydelse, den nytydske Videnskabelighed, og alt Nymodens paa sin Side" (45). Striden mellem disse partier, eller mellem "den gamle Tro og den ny Selvklogskab" (51), er foreløbig faldet ud til sidstnævntes fordel, dvs. til dem, der angiveligt forvalter oplysningstidens arv af menneskerettigheder og religionsfrihed. Disse 'naturalister' (som han stedvis også kalder rationalister) dominerer kirken, og selv om de ifølge deres egne idealer burde støtte kravet om religiøs og kirkelig frihed, har de i praksis oprettet et despoti, hvor de undertrykker og forfølger andre kirkelige retninger end deres egen. Grundtvig retter dermed naturalismens idealer imod den selv og appellerer til dens repræsentanter i statskirken: "hjælp I os at oplyse Sagen for den verdslige Øvrighed, beed Den om Religions-Frihed" (38).

Religionstvangen er medskyldig i tidens “kirkelige Chaos” (55), der er kendetegnet ved permanent strid om lærebøger, embeder og ritualer, og det rette svar på miseren er religionsfrihed og “en kirkelig Skilsmisse, heller i Dag end i Morgen” (56). Staten skal ganske vist stadig beskytte den tro, som loven har gjort til statsreligion, men der må gives frihed for andre kirkesamfund. Disse må økonomisk sørge for sig selv, men også “skaffe deres Ungdom *samme* almindelige Kundskaber, og deres Lærere *samme* foreløbige videnskabelige Dannelse, som Staten kræver i sin egen Kirke” (43). Den indbyrdes konkurrence, der som resultat af adskillelsen vil opstå mellem de forskellige kirkesamfund, vil ifølge Grundtvig komme samfundet som helhed til gode.

3.3 Anden del

Netop det samfundsmæssigt gavnlige ved religionsfrihed og en kirkelig adskillelse gør Grundtvig meget ud af i artiklens anden del. Hans realistiske udgangspunkt er, at det er svært at tale til statsmænd om “naturlige Menneske-Rettigheder, om Christendommens Fordringer, eller om Historiens Vidnesbyrd” (136). Hvis man derfor skal opnå noget, når det gælder religionsfriheden, må man tale ikke alene om dens nødvendighed og uundgåelighed, men også om dens nytte for både religionen selv og for statsmagten.

Til formålet fortæller han “en simpel Lignelse” (141) om en mand, der på sin gård er pålagt en gammel forordning om dagligt at holde husandagt for sine børn og tjenestefolk med læsning af et kapitel fra Bibelen. Dette påbud har han haft stadig sværere ved at overholde, siden der er opstået uenighed blandt gårdens beboere om religionen, men det hjælper, da han på Grundtvigs opfordring lader andagten holde i to separate stuer; striden ophæves, og roen genoprettes på gården (141-148).

Anden del rummer også mange referencer til engelske forhold, og “Om Religions-Frihed” er i det hele taget det første skrift i Grundtvigs forfatterskab, hvor han demonstrerer en stor fortrolighed med de kirkelige, kulturelle og politiske forhold i England og bruger denne indsigt til at udforme sit eget syn på religionsfrihed (jf. Grell 1992, s. 29).

I første del fremførte Grundtvig England som et eksempel på, hvordan religionsfriheden kan bidrage til at undgå store samfundsomvæltninger og fremme kræfter, der er staten til tjeneste (57 f.). I anden del gør han dog opmærksom på, at måden, hvorpå man praktiserer religionsfrihed i England, ikke uden videre lader sig overtage. Problemet er, at man i England har forsømt “Religions-Lærernes *eensartede videnskabelige* Dannelse” (154). En sådan kan ifølge Grundtvig give en form for enhed i de splittede protestantiske lande, hvor uenigheden om ordet og troen ellers er fremherskende. En ordning, hvor præsterne i de adskilte kirkesamfund “har aflagt *samme foreløbige* Prøver som Stats-Kirkens Lærere [dvs. præster]” (155; jf. også s. 43), ville sammen med indførelsen af religionsfrihed være både kirken og samfundet til gavn.

En sådan ordning eksisterer endnu ikke i England, men Grundtvig aner, at den er på vej, især pga. af oprettelsen af “det ny Universitet i London, *uden theologisk Facultet*”

(157), som han forventer sig store videnskabelige og ønskelige politiske følger af i nær fremtid. Det burde ifølge Grundtvig være en stats sag at adskille de teologiske fakulteter fra universiteterne, og London University (grundlagt 1826) kan i hans øjne blive “en Plante-Skole ligesaavel for Stats-Kirkens som for Dissidenternes teologiske Seminarier” (157). Dette konfessionsløse universitet kunne tjene som forbillede for ethvert andet protestantisk land, “hvor Stats-Kirken er langt nærmere ved at opløses, end ved at forstene sig” (157). Den sunde konkurrence mellem de forskellige adskilte kirker og en videnskabelig uddannelse af frimenighedernes præster på linje med den, statskirkens præster har gennemgået, vil være det bedste bolværk mod sværmeri og barbari. Af hensyn til samfundets enhed skal der desuden indføres en borgerlig konfirmation, der alene skal forrettes af statskirkens præster. Dette skulle sikre, at frimenighederne beholdt en forbindelse til staten og viste den troskab og lydighed.

Endvidere skal indførelsen af religionsfrihed ifølge Grundtvig have juridiske konsekvenser for yderligere to forhold, nemlig for edsaflæggelsen i offentlige sager og for ægteskabet. Edsaflæggelsen bør løsnes fra sin binding til statsreligionen og i stedet blive et mere borgerligt (dvs. verdsligt) anliggende. Han erklærer, at “*Eed-Tagelsen* er den *christelige Kirke* aldeles fremmed, og at en christelig Eeds-Formular er den slettteste af Alle” (164), og han forestiller sig eden reduceret til noget i stil med: “*saa sandt som det skal gaae mig vel, enten her eller hisset*” (165).

Også ægteskabet bør ifølge Grundtvig blive et borgerligt anliggende. Han henviser til, at ægteskabet historisk set er langt ældre end romerkirken, og at vielsen ikke er noget sakramente i protestantismen, men kun en kirkeskik. Ingen stat bør ifølge Grundtvig lade gejstligheden, hverken den statslige eller i de udskilte menigheder, bestemme, hvornår et ægteskab er gyldigt; derimod kan staten overlade det til gejstligheden at bestemme, hvilke ægteskaber der skal have kirkens velsignelse. I stedet for vielsen forestiller Grundtvig sig en trolovelse som garant for et ægteskabs gyldighed: “Vilde derfor Staten, i det den gav Religions-Frihed, forordne, at der ingen Vielse hørde til Ægteskabets borgerlige Gyldighed, men kun en *Trolovelse*, der altid skulde forrettes af Stats-Kirkens Præster, som borgede Staten for Ægteskabets Lovlighed, da vilde det vist være saare gavnligt” (167).

Læs mere

Grundtvigs syn på edsaflæggelsen og det borgerlige ægteskab i “Om Religions-Frihed” kan have været påvirket af de toneangivende tidsskrifter *The Westminster Review* og *The Edinburgh Review*, som han begge holdt (hhv. årgangene 1824-1827 og 1820-1827 befandt sig i hans efterladte bogsamling, jf. [Weeke] 1873, s. 289, nr. 8842-58 og 8816-41). Det er bl.a. Kaj Baagø, der har fremdraget dette materiale, som også rummer megen omtale af London University. Baagø overvejer ligefrem, om Grundtvig i 1826 kan have haft et håb om at blive ansat ved dette universitet (Baagø 1955, s. 22-25).

3.4 Tredje del

Sammenligningen med engelske forhold forsvinder ud af billedet i tredje del, bortset fra et enkelt sted, hvor Grundtvig skriver, at en teologisk professor i Oxford eller Cambridge aldrig ville være sluppet afsted med at udtale sig om statsreligionen og kirkeforfatningen på den måde, H.N. Clausen gjorde det "i sin bekjendte Bog" (Grundtvig 1866, s. 194). Dette henviser til Clausens bog *Catholicismens og Protestantismens Kirkeforfatning, Lære og Ritus* (1825), som udløste Grundtvigs kritik i *Kirkens Gienmæle* (1825).

Tredje del, der er lige så lang som de to foregående tilsammen, domineres som allerede nævnt af Grundtvigs personligt prægede gennemgang af injuriersagen og -dommen. Den rummer således kritik af de danske domstole og kredser om Grundtvigs påstand om at være blevet uretfærdigt dømt, hvilket han bl.a. tilskriver A.S. Ørstedes votum i sagen. Men den rummer også et tilbageblik på Grundtvigs livsforløb og løbebane som både præst og "patriotisk Skribent" (244) samt en afsluttende bøn til kongen om at blive fritaget for censuren, som han kalder "Forbryder-Mærket over min Skrift" (263).

Grunden til, at Grundtvig føler sig nødsaget til at søge hjælp hos kongen, er hans mistro til Danske Kancelli og til, at højesteret vil kunne dømme ham retfærdigt. Kancelliet har således afvist at lade kongen se hans klagemål under retssagen, men hans kritik af retsvæsenet har også en mere principiel side, idet han mener, at juraen ligesom teologien ligger under for den mode at benytte sig af filosofiske begrundelser i stedet for historiske undersøgelser. Han forestiller sig, at man i fremtiden (nærmere bestemt i 1880) vil se tilbage på hans tid og tænke:

der var, i Begyndelsen af dette Aarhundrede en egen Mode saavel hos *Juristerne* som hos *Theologerne*, og det var i Grunden een og den samme; thi ligesom man ei vilde historisk undersøge men filosofisk udgrunde, hvad der skulde troes i den *christelige* Kirke, og hvad der stod i *Bibelen*, saaledes vilde man ei heller historisk undersøge, men filosofisk udgrunde hvad der stod i *Loven*, og hvad der skulde være *Ret* i Landet (237).

Ifølge Grundtvig giver denne tendens domsafsigelserne en vilkårlighed, der binder dem til dommernes personlige skøn, og han betragter sig selv som dømt efter en subjektiv tolkning af Trykkefrihedsforordningen fra 1799.

Når det gælder de konkrete konsekvenser af den religionsfrihed og kirkelige 'skilsmisse', som Grundtvig advokerer for, er det i de to første dele uklart, hvem det er, han mener, skal forlade statskirken. Men i tredje del er han nået frem til, at H.N. Clausens voksende indflydelse gør det oplagt, "at det, hvor unaturligt, urimeligt, og borgerlig ufornuftig det end i Grunden var, skulde blive de gammeldags Christne, der maatte fraskille sig" (225). Han giver selv følgende sammenfatning af sit nye synspunkt:

Det var da min fulde og faste Overbeviisning, at kunde *Troes-Fornægterne* ei bringes eller nødes til at fraskille sig, *Sogne-Baandet* løsnes over hele Riget, Enhver have Lov til at communicere [dvs. gå til alters] og lade confirmere, hvor han vilde, og Ægteskabets borgerlige Gyldighed skilles fra den Kirkelige, saa enhver Medlem af Menigheden og enhver Præst, uden borgerlig Uleilighed, kunde vælge eller vrage hinanden i

Samvittigheds-Sager, kunde det ikke skee, da maatte de ægte Christne, og hvem der vilde gjælde for det, skille sig fra Stats-Kirken, alt som de vaagnede af den dybe Slummer, hvori Menighederne, i det Mindste hos os, har været nedsjunkne; og er det for Største-Delen endnu (224).

Det er her og i afsnittet lige inden, at Grundtvig for første gang i sit forfatterskab nævner 'sognebåndets løsning' som forudsætning for, at der kan bringes orden i det kirkelige kaos. Udtrykket alluderer til stavnsbåndet og dets ophævelse i 1788, og sognebåndet betegner det forhold, at ethvert medlem af kirken var bundet til sit hjemsogns menighed, og at en præst ikke havde ret til (uden indhentet tilladelse) at benytte en anden sognepræsts kirke til kirkelige handlinger. Det er dette forhold, Grundtvig vil have ophævet, og i årene efter "Om Religions-Frihed" gør han i stigende grad dette krav gældende (jf. fx *Om Daabs-Pagten* fra 1832 og *Om Sogne-Baandets Løsning og Hr. Professor Clausen* fra 1834). Sognebåndets løsning indførtes dog først i 1855.

4 Efterspil

Grundtvig havde som allerede nævnt selv næret mistanke om, at tredje del af hans artikel ville blive undertrykt. Han rettede derfor personlig henvendelse til censoren, assessor Eberlin, inden afgørelsen om censur var faldet. I et brev fra 22. marts 1827 bad han assessoren om at indsende sagen til afgørelse hos Danske Kancelli (Breve 2, s. 133-135), som på sin side (i skikkelse af kancellipræsident Stemann) den 29. marts meddelte Eberlin, at man godkendte hans censur, men kritiserede, at han havde frigivet de første dele af artiklen uden at kende slutningen (jf. Jørgensen 1944, s. 104 f.).

Eberlin er i sin henvendelse til kancelliet den 27. marts omhyggelig med at udpege de steder i tredje del, der har fået ham til at undertrykke dens publikation. Han inddeler de problematiske steder i fire grupper med sideangivelser i parentes: 1) Grundtvigs påstand om, at domstolene ikke dømmer efter loven, men efter selvskabte vilkårlige principper med manglende retssikkerhed til følge (237 f., jf. 254, 258, 259 og 260); 2) hans fremhævelse af, at det kun er i Danmark, man ikke kan skrive lige så frit for statsreligionen som *imod* den (228); 3) hans udfald mod Trykkefrihedsforordningen fra 1799 (226, 242 og 255) og mod Danske Kancelli (240, 241 og 265); samt 4) hans påstand om være blevet uretfærdigt behandlet (251, jf. 243 og 257). Se Holt 1933, s. 164 f.

Grundtvig forsøgte også efterfølgende at få kongen til at ophæve censuren mod ham. Det fremgår af et brev til majestæten fra 8. april 1827, hvor han bl.a. lægger sin økonomiske situation og ødelagte ære som samfundsborger til grund (Breve 2, s. 135-137). Danske Kancelli frarådede imidlertid kongen at eftergive Grundtvig censuren, bl.a. fordi stormen omkring sagen ikke havde lagt sig, men der var uenighed inden for kancelliet, hvor A.S. Ørsted talte Grundtvigs sag. Kongen fulgte kancelliets indstilling, og Grundtvigs anmodning blev afslået ved en resolution den 2. maj 1827 (jf. Bøje 1984, s. 61 f., og Jørgensen 1944, s. 147).

Tanken om kirkelig 'skilsmisse' og retten til at forlade statskirken gjorde Grundtvig

alvor af i november 1831. Han ansøgte med støtte fra 155 tilhængere, heriblandt mange af de såkaldt 'vakte', om at få lov til at danne en fri menighed uden for statskirken, men fik afslag af kancelliet. Til gengæld fik han i marts 1832 ved kongelig resolution tilladelse til at holde aftensangsgudstjenester i Frederiks Tyske Kirke på Christianshavn (fra 1901: Christians Kirke).

Grundtvigs kirkepolitiske standpunkt forskød sig herefter gradvis fra at handle om frihed til at forlade statskirken til udstrakt frihed *inden for* statskirken, så den kunne favne selv store forskelle i dogmatik og liturgisk praksis. Parallelt hermed endte han med at betragte statskirken som en rent 'borgerlig' indretning, dvs. en regulerende økonomisk-juridisk ramme om de enkelte trossamfunds religiøse frihed. Dette kulminerede i *Den Danske Stats-Kirke upartisk betragtet* fra 1834 (se fx [indledningen](#) hertil og Rasmussen 2009, s. 163).

Med sit vidtgående krav om religionsfrihed, herunder konfirmation, edsaflæggelse og ægteskab i 'borgerlig' skikkelse, var Grundtvig mere radikal end selv den politiske liberalisme, der fik indflydelse i Danmark i 1830'erne (jf. Pontoppidan Thyssen 1983, s. 235). Religionsfrihed indførtes ved Grundloven i 1849.

5 Anvendt litteratur

- Baagø, Kaj (1955) "Grundtvig og den engelske liberalisme" i *Grundtvig-Studier*, s. 7-37. København.
- Baagø, Kaj (1958) *Magister Jacob Christian Lindberg. Studier over den grundtvigske bevægelses første kampe*. København.
- Begtrup, Holger (1936) *N.F.S. Grundtvigs danske Kristendom*, bind 1-2. København.
- *Bibliografien*, se Johansen, Steen (1948-1954).
- *Breve 2*, se Grundtvig, N.F.S. (1926).
- Bøje, Grete (1984) "Injuriesagen mod Grundtvig 1825-1826" i *Grundtvig-Studier*, s. 34-65. København.
- *Dansk Folketidende* (1866), 16. marts, nr. 24. København.
- Grell, Helge (1992) *England og Grundtvig. Grundtvigs møde med England og dets betydning for hans forfatterskab*. Århus.
- Grundtvig, N.F.S. (1825) *Kirkens Gienmæle mod Professor Theologiæ Dr. H. N. Clausen*. København.
- Grundtvig, N.F.S. (1826a) "Om den sande Christendom" i *Theologisk Maanedsskrift*, bind 4, s. 4-24, s. 97-118 og s. 195-216; bind 5, s. 218-257. København.
- Grundtvig, N.F.S. (1826b) *Vigtige Spørgsmaal til Danmarks Lovkyndige*.

København.

- Grundtvig, N.F.S. (1826-1827) "Om Christendommens Sandhed" i *Theologisk Maanedsskrift*, bind 6, s. 18-39, s. 117-153 og s. 212-244; bind 7, s. 1-30 og s. 226-275; bind 8, s. 223-251; bind 9, s. 30-62 og s. 97-148. København.
- Grundtvig, N.F.S. (1827) "Om Religions-Frihed" i *Theologisk Maanedsskrift*, bind 8, s. 28-59 og 136-171. København.
- Grundtvig, N.F.S. (1866) *Om Religions-Frihed. (Tredie og sidste Stykke). Slutningen af en Afhandling i Theologisk Maanedsskrift, 8de Bind. Trykt 1827. Undertrykt samme Aar. Løsladt 1866.* København.
- Grundtvig, N.F.S. (1926) *Breve fra og til N.F.S. Grundtvig*, udg. Georg Christensen & Stener Grundtvig, bind 2: (1821-1872). København.
- Holt, Paul (1933) "Grundtvig under Censur" i C.I. Scharling (red.) *Kirken. Tidsskrift for kirkelig Orientering*, s. 163-172. København.
- Johansen, Steen (1948-1954) *Bibliografi over N.F.S. Grundtvigs skrifter*, bind 1-4. København.
- Jørgensen, Harald (1944) *Trykkefrihedsspørgsmaalet i Danmark 1799-1848.* København.
- Pontoppidan Thyssen, Anders (1983) "Grundtvigs tanker om kirke og folk 1825-47" i Christian Thodberg og Anders Pontoppidan Thyssen (red.) *Grundtvig og grundtvigianismen i nyt lys. Hovedtanker og udviklingslinier fra de senere års Grundtvigforskning*, s. 225-286. København.
- Rasmussen, Jens (1998) "N.F.S. Grundtvig og 'Rationalisterne' i årene 1825-32. Synspunkter og udvikling" i *Grundtvig-Studier*, s. 95-119. København.
- Rasmussen, Jens (2009) *Religionstolerance og religionsfrihed. Forudsætninger og Grundloven i 1849.* Odense.
- Thaning, Kaj (1963) *Menneske først -. Grundtvigs opgør med sig selv*, bind 1-3. København.
- *The Edinburgh Review* (1803-1929). Edinburgh.
- *The Westminster Review* (1824-1914). London.
- [Weeke, C.] (1873) *Fortegnelse over den af N. F. S. Grundtvig efterladte bogsamling.* København.